

УДК 37.016:81028.31

ЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПУНКТУАЦІЇ В КУРСІ ПОЧАТКОВОЇ МОВНОЇ ОСВІТИ

Гончарук Олена Миколаївна
м.Луцьк

У статті висвітлено лінгвістичну основу вивчення пунктуації в курсі початкової мовної освіти, визначено значення пунктуації у формуванні та розвитку культури мовлення учнів. Подано інформацію про пунктуацію як розділ лінгвістики, пунктуаційну норму, класифікацію та функцію розділових знаків, принципи пунктуації; класифікацію речень за метою висловлювання; правила вживання розділових знаків у реченнях; текст, його особливості.

Ключові слова: культура мовлення, пунктуація, пунктуаційні норми, розділові знаки, синтаксис, текст, речення.

Мова вивчається з перших днів навчання в загальноосвітній школі для забезпечення учнів культурою мовлення в усній і писемній формах. Поняття «культура мовлення» має два семантичні аспекти, які передусім стосуються дотримання мовних норм і комунікативних якостей мовлення. Цьому терміну дає визначення М.М.Ілляш, який вважає, що культура мовлення – це: 1) володіння літературними нормами на всіх мовних рівнях в усній та писемній форм мовлення, уміння користуватися мовно-стилістичними засобами і прийомами з урахуванням умов і мети комунікації; 2) упорядкована сукупність нормативних мовленнєвих засобів, вироблених практикою людського спілкування, які оптимально виражають зміст мовлення і задовольняють умови і мету спілкування [6, с.6].

Фундаментальну основу методики навчання пунктуації в 1 – 4 класах загальноосвітньої школи становлять лінгвістичні особливості, на які опирається процес засвоєння пунктуаційних норм, вивчення правил розставлення розділових знаків у реченнях за метою висловлювання, з однорідними членами, звертаннями тощо. Оскільки вітчизняна методика формування пунктуаційних умінь і навичок у початкових класах не досліджена, відтак спостерігається низький рівень пунктуаційної грамотності учнів молодших класів. Звідси випливає актуальність досліджуваної проблеми.

Мета статті – висвітлити лінгвістичні особливості вивчення пунктуації у початковій школі.

Опрацювання пунктуації опирається на лінгвістичні та лінгводидактичні дослідження вчених, які стосуються методики навчання мови у початкових класах. Пунктуацію української мови й використання розділових знаків у реченнях студіювали українські та іноземні вчені. Серед них Л.А.Булаховський, О.П.Глазова, В.Курдиновський, Н.Тишківська, Я.Л.Топольницький та інші, а також – А.Н.Наумович, А.Б.Шапіро, Л.В.Щерба, Т.В.Туманова (пунктуація, розділові знаки), Н.С.Валгіна (пунктуація у функціонально-стилістичному аспекті), В.Ф.Іванова, Н.С.Поспелов,

Г.Ф.Нізяєва (принципи сучасної пунктуації), Н.Н.Баруліна (принципи пунктуації з урахуванням комунікативного аспекту мови), І.А.Фігуровський (пунктуація зв'язного тексту), В.В.Бабайцева, Г.П.Фірсов (зв'язок синтаксису і пунктуації).

Поняття «пунктуація» пояснюється, як: «1) історично сформована в мові система правил про вживання розділових знаків, яка разом з орфографією становить правопис мови; 2) розстановка в тексті розділових знаків; 3) те саме, що розділові знаки» [11, с.502]. Пунктуація розуміється як «система розділових знаків із точно визначеними правилами їх вживання, втворена у певній мові для членування тексту відповідно до його логіко-граматичних особливостей» [8, с.387]. Кожне з визначень пунктуації як розділу лінгвістики спрямоване на дотримання пунктуаційних норм.

Г.І.Блінов вважає, що пунктуаційна норма – це «не тільки пунктуаційний знак і його вживання, але й відсутність знака» [2, с.10]. У мовознавстві існують дві пунктуаційні норми: позитивна, коли знак уживається, і негативна, коли розділовий знак не вживається. Такі випадки трапляються при розставленні розділових знаків у реченнях з однорідними членами, із порівняльними зворотами, з відокремленими членами речення тощо. Дотримання пунктуаційних норм забезпечується пунктуаційними правилами. Пунктуаційні правила – це своєрідні інструкції, у яких вказуються умови вибору розділового знака.

Розділовими знаками називаються «графічні знаки, які ставляться на письмі між словами або групами слів для позначення змістового завершення окремих відтінків тексту, а також для синтаксичного та інтонаційного членування мовлення» [5, с.251]. На нашу думку, розділові знаки – це частина графічної системи мови – умовно прийняті значки (крапка, кома, тире та ін.), що вживаються на письмі для членування тексту за змістом та інтонацією. У писемному мовленні послуговуються десятьма розділовими знаками, тоді як у початкових класах на уроках української мови учні вивчають лише чотири: крапку, знак оклику, знак питання в кінці речення та кому в середині речення.

Розділові знаки української пунктуації виконують дві функції: відділяють (розділяють) одну частину від іншої на межі речень чи під час демонстрування однорідності членів у реченні та виділяють слова, словосполучення (частину тексту) у межах речення (звертання, вставні і вставлені конструкції, відокремлені і уточнюючі члени речення тощо).

Відповідно вони діляться дві групи: віддільні (роздільні) – одиничні і видільні – парні. До роздільних розділових знаків належать крапка, знак питання, знак оклику, кома, крапка з комою, двокрапка, тире тощо. До видільних: дві коми, два тире, дужки, лапки. Відзначимо, що більшість розділових знаків багатозначна. Наприклад, крапка, знак оклику,

знак питання одночасно можуть виконувати функції, що вказують як на завершеність речення, так і на спонування до дії, емоційність, розповідь, запитання.

Призначення розділових знаків – дати можливість адресантові передати зміст написаного, щоб полегшити адресатові-читачеві правильне його сприйняття. Розділові знаки є передусім показниками синтаксичного членування писемного мовлення. Розділові знаки, зумовлені структурою речення, є обов'язковими. До них належать знаки, якими відділяються у тексті одне від одного прості речення або частини складного речення, чи ті елементи, які введені до речень, але граматично з ними не пов'язані – вставні і вставлені слова, словосполучення і речення, відокремлені члени речення, звертання, вигуки.

Отже, розділові знаки, які ґрунтуються на синтаксичному принципі, є структурно зумовленими. Тому цей принцип ще названо структурним. Саме він надає сучасній українській пунктуації стабільності, загальноприйнятості й обов'язковості.

Структурний принцип, на якому ґрунтується вживання розділових знаків, пов'язаний зі смисловим, оскільки структурно значущі частини є одночасно й логічно значущими.

Іноді розділові знаки є виразниками мовленнєвої економії. Наприклад: *Хліб підвісь – в долону колос... (П.Усенко)*. У цьому реченні тире допомагає сприйняти ширшу інформацію від тієї, яка виражена словесно. Її можна розуміти, що *хліб добре вродив*. У безсполучникових реченнях розділові знаки «економлять» словесні засоби зв'язку частин складного речення, що спостерігається в уривку П.Усенка: *Гей, рідний Дунаю... Хвиль твоїх не вкриють Байдаки ворожі; В мене рука бистра, В мене шабля гостра – Тобі допоможу!*

Українська пунктуація ґрунтується також на інтонації: *Закінчили роботу, сіли відпочивати* (інтонація переліку); *Закінчили роботу – сіли відпочивати* (інтонація зумовленості) – це демонструє інтонаційний принцип.

Усі три принципи пунктуації – структурний, смисловий та інтонаційний – в українській мові діють одночасно, один із них можна виділити тільки умовно.

Розуміння дефініцій понять «пунктуація», «пунктуаційні норми», «позитивні й негативні норми», «пунктуаційні правила», «розділові знаки» дає можливість усвідомити визначення поняття «пунктограма». Узагальнивши визначення відомих учених-лінгвістических, вважаємо, що пунктограма – це розділовий знак, який відповідає правилам пунктуації і вимагає автоматичного застосування їх на письмі, або інакше – це вибір із декількох можливих єдино правильного варіанта вживання розділового знака на письмі.

Вивчення пунктуації ґрунтується на синтаксичному матеріалі. Синтаксис тлумачиться як граматична будова речень і словосполучень та «розділ граматики, який вивчає граматичну будову речень і словосполучень, їхні типи, функції, особливості вживання, роль у них слова» [11, с.546].

Синтаксис, як підкреслював Л.А.Булаховський, вивчає «всі види здійснюваних у мові сполучень слів. Отже, його предмет становить вивчення ознак, за якими пізнається закономірна для кожної мови сполучуваність одного з одним відповідно до оформлених слів (так званих словосполучень); словосполучень, у яких створюються далі відносно завершені відрізки думки – речення; речень, що сполучаються одне з одним у складні речення, та ще більше надфразних єдностей (складних синтаксичних цілих), наявність яких дає про себе знати тими або іншими спеціальними прикметами» [3, с.200]. На думку Л.А.Булаховського, предметом вивчення синтаксису є словосполучення; просте і складне речення та період є тільки різновидами цих словосполучень, специфічними їх групами [3, с.200]. Ці ж погляди на предмет синтаксису поділяли П.Ф.Фортунатов, О.М.Пешковський, М.М.Петерсон та інші. Окремі вчені, зокрема, Ф.І.Буслаєв, В.В.Виноградов та інші, вважали, що

єдиницею синтаксису є речення. Словосполучення в цих системах розглядаються як одиниці, на які членуються речення. Ні перший, ні другий погляди повністю не охоплюють і не розкривають мовних явищ на рівні синтаксичному. Тому вчені сучасності вважають, що одиницями синтаксису є і словосполучення, і речення як граматичні способи вираження окремих суджень, різновид речення – період, а також текст (його компоненти – ССЦ (надфразова єдність), абзац) та діалогічна єдність.

Речення – це «основна граматично оформлена, інтонаційно завершена, комунікативна мовна одиниця, в якій формується й виражається відносно самостійна думка, що відображає частинку реальної дійсності і показує рівні відношення змісту повідомлення до буття» [10, с.237]. Це «лексично і граматично оформлена за законами української мови словесна конструкція, яка є елементарною формою прояву думки (у термінах логіки – предиката), що існує, зокрема, у вигляді активізованої у свідомості мовця системи понять» [13, с.276]. Структурними елементами речення є його члени, які вступають між собою у синтаксичні зв'язки. Основними зовнішніми синтаксичними характеристиками речення є логічна предикативність (відношення висловлювання до дійсності) і атрибутивність (ознаки, властивості речення).

Речення можна аналізувати в комунікативному, семіотичному й науковому аспектах. У комунікативному аспекті речення розглядається як засіб передачі інформації, що вимагає свідомого ставлення до його будови із погляду зручності й ефективності використання. У семіотичному аспекті речення є складним знаком, комбінацією мовних знаків, що мають свою семантику. У науковому мовному аспекті речення розглядається як «форма свідомості», що тісно пов'язана із тлумаченням зв'язку речення із судженням, мови з мисленням [13, с.276].

Речення у мові є основною одиницею, яка служить для вираження судження. Причому не слід вважати, що речення і судження тотожні. Кожне судження є реченням, але не кожне речення є судженням, адже речення служить не тільки для висловлення думок, а й для вираження емоцій, переживань, спонування чи захоплення людини, а не судження [8, с.286].

Речення класифікуються за будовою і типами синтаксичних зв'язків на прості і складні. Прості речення можуть мати у своєму складі декілька підметів чи присудків, бути ускладненими звертанням, однорідними членами, вставними і вставленими конструкціями, відокремленими членами речення і відповідно поділяються на ускладнені й неускладнені. Елементами ускладненості речень є: звертання, однорідні члени речення, вставні слова та вставлені конструкції, відокремлені члени речення й відокремлені уточнювальні члени речення.

Відзначимо, що в реченнях розставляються розділові знаки відповідно до правил пунктуації [12, с.129]. У кінці речень за метою висловлювання та за інтонацією – розповідних, питальних, спонукальних, окличних і неокличних – ставляться відповідні розділові знаки.

Речення, в якому про щось розповідається чи повідомляється, називається розповідним. Речення, в якому є спонування до дії, називається спонукальним. У кінці розповідного або спонукального речення, якщо воно вимовлене без окличної інтонації ставиться крапка. Речення, в якому про щось запитується, називається питальним. У кінці питального речення ставиться знак питання. Якщо речення вимовляються з особливим почуттям, то вони стають окличними. Окличними можуть бути розповідні, питальні і спонукальні речення. У кінці окличних речень ставиться знак оклику [12, с.128]. Цей матеріал учні вивчають у початкових класах на першому і другому році навчання, повторюють у третьому і четвертому класах.

Складні речення поділяються на сполучникові (складносурядні): *Тепло було, й вишні цвіли рясно (М.Вороний)*,

складнопорядні: *Кожний, кому доручено завдання, виконував його з радістю (О.Копиленко)* і безсполучникові: *Дзвенять затьмарені трамваї, хриплять розпачливо гудки (Ю.Клен)* [10, с.238].

На відміну від теорії речення як абстрактної граматичної структури, теорія висловлення орієнтована на вивчення засобів і способів оформлення речення в ролі компонента зв'язного тексту. Текст є «писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загально композиційному дискантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю» [11, с.627].

Крім завершеності, загально визначеними компонентами тексту є цілісність, зв'язність, структурна організація. На думку В.Я.Мельничайка, «під поняття тексту можна підвести найрізноманітніші завершені висловлювання, часом зовсім не сумірні ні обсягом, ні побудовою, ні способом викладу – від лозунгу чи прислів'я до монографії чи багатомної епопеї» [9, с.11].

На нашу думку, текст – це речення або велика чи дуже велика кількість речень, які пов'язані між собою єдиним змістом, структурною організацією, послідовністю і зв'язністю висловлених думок, цілісністю й завершеністю.

Характерними рисами тексту є: зв'язність, тематична цілісність, комунікативна спрямованість, структурна організація висловлювання, завершеність. Тема тексту тісно пов'язана з головною думкою. Ці два різновиди інформації – про що говориться і що говориться – називають темою й основною думкою тексту.

Для того, щоб зміст був викладений зв'язно і послідовно у межах загальної теми, в тексті виділяються його компоненти – підтеми або мікротеми. Чітке встановлення мікротем як складових частин теми забезпечує ще й повноту висвітлення. Розкриття змісту кожної підтеми має вичерпувати зміст теми всього висловлювання. Кожна підтема відповідає певному пункту попередньо складеному плану висловлювання. Сукупність змісту часткових тем має вичерпувати зміст загальної теми.

Текст може утворюватися з одного або з більшої чи меншої кількості пов'язаних між собою речень. Але зазвичай він складається із певної кількості узгоджених між собою речень, які будуються граматично правильно. Між реченнями у тексті є смисловий зв'язок, розкривається змістова і понятійна основи.

Абзацovi властивий чіткий формальний показник – абзацний відступ. Абзац часто виступає як засіб членування тексту на композиційно-стилістичній основі. Абзацний поділ дозволяє чіткіше підкреслити вагомий зміст, вираженого кожним реченням, посилити емоційність висловлювання.

Тексти бувають різних стилів, але на пунктуаційному чи синтаксичному рівні у початкових класах розглядають тексти переважно художнього стилю. Сфера його використання – творча діяльність, література, різні види мистецтва, культура, освіта. Основне призначення – впливати засобами художнього слова через систему образів на розум, почуття і волю читачів, формувати ідейні переконання, моральні якості та естетичні смаки. Основні ознаки художнього стилю: образність, поетичність, естетика мовлення, експресія як інтенсивність вираження, зображувальність (конкретно-чуттєве живописання дійсності – людей, природи, явищ, понять, якостей, властивостей, відношень). У художньому стилі все подається через призму інтелекту і світовідчуття особистості (образ автора), і все спрямовується на особистість читача (слухача). Тому в художньому стилі (зокрема в художніх творах), крім об'єктивності реального світу, існує і суб'єктивність сприйняття його людиною.

Основні мовні засоби: багатство найрізноманітнішої лексики з переважанням конкретно-чуттєвої (назви осіб,

речей, дій, явищ, ознак: *Рече та стогне Дніпр широкий, Сердитий вітер завива, Додолу верби гне високі, Горами хвилю підійма.* (Т.Шевченко); емоційно-експресивна лексика, різні види синонімів, антонімів, омонімів, фразеологізмів; використання зі стилістичною метою історизмів, архаїзмів, діалектизмів, просторічних елементів. Особливою прикметою художнього стилю є широке вживання дієслівних форм – родових – у минулому часі й умовному способі; особових у теперішньому і майбутньому часі дійсного способу, у наказовому способі: *Йди, доню, найди її. Найди, привітайся. Будь щаслива в чужих людях. До нас не вертайся!* (Т.Шевченко). У художньому стилі використовуються всі типи речень, синтаксичних зв'язків, особливості інтонування і ритмомелодики. У художньому стилі повною мірою представлені стилістичні фігури (алітерація, асонанс, анафора, повтори, синтаксичний паралелізм), еліпсис (неповні речення), періоди, риторичні звертання, питання, полісиндетон (багатосполучниковість), асиндетон (безсполучниковість) та ін.

Художній стиль поділяється на підстили за родами і жанрами літератури: епічні (епопея, роман, повість, оповідання, нарис, казка), ліричні (поема, балада, пісня, поезія), драматичні (драма, трагедія, комедія, мелодрама, водевіль), комбіновані (ліро-епічний твір, драма-фєєрія, усмішка тощо). Кожний з них має свої особливості мовної організації тексту [9, с.11].

Засвоєнню пунктуаційних норм у початкових класах сприяє виразність читання. Н.Д.Бабич визначає виразність читання як «усне, правильне і приємне для слуху відтворення читаного у повному обсязі його логічного і художнього змісту згідно з намірами автора або ж від його особи» [1, с.143]. На підставі досліджень Б.Н.Головіна [4] виокремлюється структурна, образно-емоційна, понятійна і змішана виразність. У лінгвістиці виразність класифікується на експресивно-фонетичну, експресивно-морфологічну (словотворчу), експресивно-лексичну та експресивно-синтаксичну. Крім наведених типів виразності, Н.Д.Бабич виокремлює ще структурно-інтонаційну та логічну види [1, с.147]. Виразність читання забезпечується експресивністю мовлення, що виражається в його звуковій формі, досягається мовними (дотримання норм української мови), мовленнєвими (інтонація) й немовними. Тобто паралінгвістичними (міміка, жести) засобами. Основним засобом виразності читання є інтонація, тобто ритміко-мелодійне, емоційно-експресивне забарвлення мови читачем для правильного сприймання і формування думки слухача. Комунікативна функція інтонації полягає також в оформленні речення на письмі за допомогою використання відповідних розділових знаків.

Для вивчення пунктуаційних правил і розставлення розділових знаків на письмі потрібно володіти знаннями про лінгвістичні особливості пунктуації, пов'язані з синтаксисом, текстом, стилістикою та культурою писемного мовлення, структурною частиною, які акумульовані в уміннях визагно читання, що сприяє формуванню пунктуаційних умінь і навичок в учнів початкових класів.

Отже, до лінгвістичних особливостей вивчення пунктуації в курсі початкової мовної освіти належать компоненти, спрямовані на забезпечення культури писемного мовлення – вироблення пунктуаційної грамотності, обмеженої програмою для початкових класів і матеріалами підручників з української мови для 1 – 4 класів. Цими компонентами виступають розуміння понять про пунктуацію, синтаксис, одиниці синтаксису, пунктуаційні норми, пунктуаційні правила, розділові знаки, їхні функції, пунктуаційні принципи, пунктограму, речення (прості і складне), про текст, абзац, звертання, однорідні члени речення, виразність читання, інтонацію тощо та розуміння їхньої сутності. Перспективи дослідження вбачаємо у студіюванні психолого-лінгвістичних і лінгводидактичних особливостей вивчення пунктуації у початкових класах загальноосвітньої школи.

Література та джерела

1. Бабич Н.Д. Основи культури мовлення / Н.Д.Бабич. – Львів: Світ, 1990. – 232 с.
2. Блинов Г.И. Методика пунктуации в школе: Пособие для учителей / Г.И.Блинов. – М.: Просвещение, 1978. – 221 с.
3. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства [Текст]: учебное пособие / Л.А.Булаховський. – К.: Радянська школа, 1955. – 348 с.
4. Головин Б.Н. Основи культури речі / Б.Н.Головин. – М.: Высш. шк., 1988. – 319 с.
5. Гужва Ф.К. Трудные вопросы синтаксиса и пунктуации: Справочник для учителя / Ф.К.Гужва. – К.: Рад. школа, 1981. – 255 с.
6. Ильяш М.Н. Основи культури речі: Учеб. пособие для филол. спец. ун-тов / М.Н.Ильяш – Киев – Одесса: Вища шк., 1984. – 187 с.
7. Мацько Л.І. Стилістика української мови. Підручник для студентів / Л.І.Мацько, О.М.Сидоренко, О.М.Мацько; За ред. Л.І.Мацько. – К.: Вища шк., 2003. – 462 с.
8. Медушевський А.П. Сучасна українська літературна мова [Текст]: Підручник для рос. відділів філол. фак. педінститутів [А.П.Медушевський, В.В.Лобода, Л.М.Марченко, М.Я.Плющ] – К.: Вища шк., 1975. – 398 с.
9. Мельничайко В.Я. Лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови : Посібник для учителів / В.Я.Мельничайко. – К.: Рад. школа, 1986. – 168 с.
10. Пономарів О.Д. Сучасна українська мова: Підручник [О.Д.Пономарів, В.В.Різун, Л.Ю.Шевченко та ін.]; За ред. О.Д.Пономаріва. – К.: Либідь, 1997. – 400 с.
11. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: В.М.Русанівський, О.О.Тарасенко та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
12. Український правопис / Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України, Ін-т української мови. – К.: Наук. думка, 2012. – 288 с.
13. Шевченко Л.Ю. Сучасна українська мова: Довідник / Л.Ю.Шевченко, В.В.Різун, Ю.В.Лисенко; За ред. О.Д.Пономаріва. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.

В статье освещена лингвистическая основа изучения пунктуации в курсе начального языкового образования, определено значение пунктуации в формировании и развитии культуры речи учащихся. Представлена информация о пунктуации как разделе лингвистики, пунктуационной норме, классификации и функции знаков препинания, принципах пунктуации; предложении и их классификации; правилах употребления знаков препинания в предложении; текст, его признаки, особенности использования текстов художественного стиля в начальной школе на уроках украинского языка как языкового материала в процессе обучения младшими школьниками пунктуации.

Ключевые слова: культура речи, пунктуация, пунктуационные нормы, знаки препинания, синтаксис, предложение, текст.

In the article the linguistic basis of studying punctuation in the course of elementary language education has been highlighted, the meaning of punctuation in the formation and the development of speech culture of students has been defined. The views of scholars as to the notions "speech culture", "punctuation", "syntax", "sentence", "text" have been analyzed. The information is given to describe the punctuation as a section of Linguistics punctuation rules, the classification and the function of punctuation marks, the principles of punctuation; the sentences and their classification; the rules of the use of punctuation in the sentence; the text, its features, the peculiarities of usage of the fictional texts as a language material in the process of punctuation training of young schoolchildren at Ukrainian lessons in elementary school, the purpose of the fictional texts, the features, linguistic means of fictional style and its purposes are determined; the gender and genre divisions of fictional style are presented; the concept of "reading expressiveness" as one of the principles in the process of the building up punctuation literacy of students is clarified, the linguistic classification of the types of expressiveness is studied.

Key words: speech culture, punctuation, punctuation rules, punctuation marks, syntax, sentence, text.